

Кісліцына Ганна Мікалаеўна

доктар філалагічных навук,
загадчык аддзела тэорыі і гісторыі
Цэнтра даследаванняў
беларускай культуры, мовы і літаратуры
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Hanna Kislitsyna

Habilitated Doctor of Philology,
Head of the Department
of Theory and History of Literature
Center for Research of Culture, Language
and Literature of the National Academy
of Sciences of Belarus
Minsk, Belarus
hanna.kislitsyna@gmail.com

“НЕ МЕНЕЕ Ё СЭРЦЫ АДВАГІ...”: ПРАБЛЕМА ЭСТЭТЫЧНАГА
АБНАЎЛЕННЯ Ё ТВОРЧАСЦІ МІХАСЯ СТРАЛЬЦОВА

“THE COURAGE OF THE HEART DOES NOT WANE...”: THE PROBLEM
OF AESTHETIC RENEWAL IN THE WORK OF MIKHAŚ STRAŁTSOU

Артыкул прысвечаны жанравай разнастайнасці і адметнасці аўтарскага стылю аднаго з самых вядомых беларускіх пісьменнікаў XX ст. М. Стральцова. У артыкуле падрабязна разбіраюцца прычыны яго звароту да паэзіі ў сталым узросце. Даследуюцца асноўныя матывы творчасці. Ацэньваецца роля ў стварэнні нацыянальнага літаратурнага пантэона.

К л ю ч а в ы я с л о в ы: *паэзія; проза; эсэ; лейтматыў; нацыянальная ідэя; філалагічнае пакаленне.*

The article is dedicated to the genre diversity and peculiarities of the author's style of one of the most famous Belarusian writers of the twentieth century, M. Straltsou. It examines in detail the reasons for turning to poetry when he was a mature man. The main motifs of his work are investigated and his role in the creation of the national literary pantheon is evaluated.

Key words: Straltsou; poetry; prose; essay; literary criticism; genre of literature; national idea; philological generation.

Сёння існуе даволі відавочная праблема ацэнкі беларускай літаратуры савецкага перыяду, і ў першую чаргу творчых набыткаў так званага перыяду “застою”. У грамадскай свядомасці трывала замацаваліся неаб’ектыўныя, у сваёй большасці негатыўныя і часцяком некампетэнтныя меркаванні адносна савецкай мастацкай спадчыны 1960–1985 гг. як твораў нізкай эстэтычнай вартасці, празмерна ідэалагізаваных і пазбаўленых наватарскіх пошукаў. Аднак на справе ў беларускім прыгожым пісьменстве ніколі не існавала наўпроставай узаемазалежнасці паміж грамадска-літаратурным жыццём і ўласна літаратурай, прыкладам чаму з’яўляецца творчасць так званых “шасцідзсятнікаў”, адным з лепшых прадстаўнікоў якіх з’яўляецца Міхась Стральцоў.

Міхась Стральцоў (1937–1987) – сапраўдны класік беларускай літаратуры, чый узлёт быў прадвызначаны не абставінамі лёсу і не акалічнасцямі часу, а выключна талентам, неверагоднай унутранай культурай і рознабавасцю інтарэсаў у прыгожым пісьменстве. Прычым у дадзеным выпадку *прыгожае пісьменства* – гэта не столькі ўстойлівы выраз, сінонім мастацкай літаратуры, колькі канстатацыя асаблівасцей стральцоўскай творчасці, дзе было ўсё, што так цэніць чытач: лёгкасць, лірычнасць, свежасць погляду на звыклія рэчы, і разам з тым псіхалагізм і надзвычайная актуальнасць для сучаснікаў. Нягледзячы на тое, што ў падручніках для школ і ВНУ звычайна гавораць пра Стральцова-празаіка, які ўвасобіў погляды, мары і расчараванні так званага філалагічнага пакалення, ён бліскуча рэалізаваўся ў паэзіі, крытыцы, перакладах і эсэістыцы.

Цікава назіраць, як мянялася стаўленне да Стральцова крытыкаў і яго калег-творцаў. Пры жыцці пісьменніка гаварылі ў асноўным пра псіхалагічную выверанасць і шматузроўненасць яго апавяданняў, што было і зразумела на тле з’яўлення і ўсталявання лірычнай плыні беларускай прозы, якая стала візітнай карткай для пакалення шасцідзясятнікаў. Пазней вяршыняй яго мастацкага слова сталі называць “Загадку Багдановіча” (1967–1968), эсэ, дзякуючы якому ў многім імя Максіма Багдановіча ўстала ў гісторыі айчыннай літаратуры ўпоравень з імёнамі двух другіх класікаў айчыннага слова – Янкам Купалам і Якубам Коласам. Для сённяшняй творчай генерацыі самымі запатрабаванымі сталі менавіта паэтычныя творы Стральцова, сведчаннем чаму з’яўляецца хаця б тое, што ўжо цягам многіх гадоў ладзяцца міжнародныя паэтычныя Стральцоўскія фестывалі. І тут ёсць логіка, бо для сучаснага пакалення творцаў менавіта кніжная культура і свабода самавыяўлення становяцца альфай і амегай мастацкіх памкненняў, а паэзія Стральцова якраз на гэтым і трымалася.

Па-свойму дзіўна, што маючы неверагодную чуллівасць да гучання паэтычнага слова, любоў да нетрывіяльнай класічнай паэзіі (тут не толькі хрэстаматыйны А. Пушкін, але і невідавочныя Я. Баратынскі, П. Вяземскі, А. Майкоў, Аляксей К. Талстой, А. Фет), Стральцоў дэбютаваў кнігай паэзіі “Ядлоўцавы куст” толькі ў 1973 г., калі быў ужо добра вядомы і праз сваю прозу, практычна адразу ж упісаную ў нацыянальны канон крытыкамі і літаратуразнаўцамі, і праз эсэ пра Багдановіча, якое самога яго паставіла на ролю самых цікавых і дасведчаных даследчыкаў нацыянальнага пісьменства. Не сакрэт, што існуе агульнапрынятае меркаванне, па якім празаікі выпяваюць пазней, чым паэты, бо прыходзяць да празаічнага слова па меры назапашвання душэўнага і жыццёвага досведу.

Са Стральцовым, як бачым, было іначай. Нягледзячы на тое, што пісаць вершы ён пачаў яшчэ юнаком (першы твор надрукаваны яшчэ ў школьныя гады), сур’ёзна звярнуўся да паэзіі ўжо дарослым чалавекам. І ў гэтым запозненым звароце (ці вяртанні?) да паэзіі бачацца некалькі момантаў, якія адпавядаюць самой натуры літаратара, які ўсё жыццё пераймаўся разгадкай таямніц творчасці.

Перш за ўсё, як выцякае з яго літаратуразнаўчых эсэ, крытычных артыкулаў і лістоў да сяброў, Стральцова хвалявала праблема творчага адкрыцця, без якога мастацкае слова для яго не мела сэнсу. Таму, калі ён рэалізаваўся як аўтар апавяданняў і паэтычна-бібліяграфічнага эсэ, для яго надзвычай важным было ўзяць новую літаратурную вышыню, сказаць сваё слова ў іншай для сябе іпастасі, падвёўшы своеасаблівую рысу пад папярэдняй творчасцю. Міжвольна згадваецца паэтычная максіма малодшага калегі і добрага знаёмага пісьменніка А. Разанава: “Я маю права ўсё закрэсліць і потым нанава пачаць!”.

Відавочна, прага творчай свабоды не давала спакою і Стральцову. Нездарма сустракаем у яго першым зборніку радкі: *Абнаўлення хачу я, хачу абнаўлення! // Ад нудоты, ляноты, ад сумоты збаўлення. // Хай пакута, хай роспач, хай бессань трывог.// О вясновае поле! Абноўлены плуга нарог! // Цёмны гром прагрукоча над шэраю пусткай аблог* [1, с. 90]. Неўзаранае поле паэзіі вабіла, бачылася выклікам, адначасова, магчымасцю выказаць бліскавічныя паэтычныя азарэнні, якія так ці іначай ужо выяўляліся ў прозе, але не рэалізаваліся напоўніцу праз спецыфічныя межы жанру.

З другога боку, паэзія стала сродкам, які даваў мажлівасць выказаць хутка і адчайна тую дысгарманічнасць, якая ўжо выявілася ў душы пісьменніка. Той душэўны дыскамфорт, які раней акрэсліў ён сам у апошнім, знакавым апавяданні “Смаленне вепрука” ў вобразе птушаняці, які ўвасабляе светаадчуванне пісьменніка той пары: *Тады ён прыгледзеўся і ўбачыў яго. Ён бачыў яго блізка, тое сумна натапыранае, шэрае птушанё, гэтак бясконца, незразумела адзінокае ў знаёмай яму і, мусіць, не першы раз аблюбаванай засені падвечаровага куста. На сцяне, на лісці, на вялікіх прасцягах горада памірала сонца, і што адчуваў, каму і на што жаліўся ён, гэты жывы маленькі камячок, натомлены за дзень нейкім сваім, зразумелым яму, а мо зусім і незразумелым клопатам? Што гэта было: страх, натужнае чаканне непасільнага празарэння ці чуйна, вусцішна і раптоўна адчутая адасобленасць ад усяго і разлад з усім? І ці не так трывожыць, гняце незразумелым нейкім сэнсам і самога чалавека тужлівая палоска расхінутай на захадзе вечаровай зары?..* [2, с. 173]. Менавіта гэты някідкі вобраз дае адзін з ключоў да загадкі – чаму Стральцоў звярнуўся да паэзіі ў сталым веку.

Натуральна, што яго першы паэтычны зборнік эмацыйна быў зусім не падобны на тое, што звычайна чакаюць ад дэбютных кніжак лірыкі. На яго старонках бесперапынна грміць гром, бліскае маланка, змывае ўчарашнія крыўды пролівень... І ўся гэтая прыродная аркестроўка ідзе ўпоруч са згадкамі пра смерць, якая выступае ці ледзь не асноўным лейтматывам першага зборніка (“Помста”, “Жыць у суседстве дрэў...”, “І будзе так...”, “Плач па Гарсіа Лорку”, “Партрэты”).

Відавочна, што “Ядлоўцавы куст” стаў для паэта сродкам прагаворвання ўласнага унутранага неспакою. Калючы куст, які расце на ўзгорках зазвычай асабняком і імкліва цягнецца ўвыш... У гэтай назве бачыцца вобраз лірычнага героя кнігі, чалавека, які ўжо зведаў расчараванні і ў сабе, і ў людзях. Ён прагне абнаўлення, верыць і адначасова не верыць у яго магчымасць, і як быццам самазагаворвае сябе на новыя творчыя здзяйсненні.

Зноў вясна! —

прэч, адзежы зімы,

з цела, з душы, з учарашняй надзеі!

Вольны цяпер:

захачу —

горадам прарасту,

камяніцамі ў цёмнае неба.

Страпянуўся ад тупату ног,

ад крыку травы,

ад трызнення вады,

ад сп’янелага ветру,

што рвецца ў трамвайныя дзверы.

Стану смерчам рэклам,

стану ноччу і днём

і заложнікам першага грому.

Вольны цяпер! —

захачу —

над зімою паплачу [1, с. 8].

Аўтар як быццам рвецца прэч ад занадта цесных абдымкаў паўсядзённай рэальнасці. Нездарма ж на старонках кнігі ўзнікаюць перыядычна цалкам нечаканыя для гарадскога жыхара вобразы цыганскага жыцця. Гэта тым больш заўважна, што першы паэтычны зборнік атрымаўся надзіва сучасным, падкрэслена ўрбаністычным. Тут мільгаюць агні рэкламы і свецяць пераменлівыя светлафоры, сараканожкай грукоча трамвай і бразгаюць дзверы таксоўкі... І нават халадзільнік, якому прысвечаны асобны верш, мае ў паэта сваю душу і песню: *Калі я сяджу на кухні, — думаю ці чытаю, — халадзільнік // ля боку вуркоча, лагодна і мірна, бы кот* [1, с. 46].

Вобразны свет Стральцова дынамічны, насычаны гукамі, водарамі, эмоцыямі сталічнага жыцця. У гэтым падкрэсленым згадванні гарадскога быту ёсць і даніна ўрбаністычным вобразам яго куміра — М. Багдановіча. Аднак успрымання гораду ў Стральцова амбівалентнае. З аднаго боку, у зборніку адчуваецца відавочнае ўзбуджэнне ад самога тлуму гарадскога жыцця, шчырае захапленне яго шматгалоссем, з другога — стома ад тых абмежаванняў, якія накладвае сталічны лад жыцця, з яго паспешлівасцю, няўрозамі, немагчымасцю засяродзіцца на ўласных адчуваннях і перажываннях.

Гэтае трагічнае несупадзенне – любові да актуальнага, надзённага, цывілізацыйнага, і тыпова інтэлігенцскай пакуты ад тых праяў жыцця, якія вынікаюць з сучаснага публічнага існавання ў вялікім горадзе былых вяскоўцаў, нараджае ў душы паэта сапраўдную буру, перададзеную ў вершы “Наследаванне рамантычнае”.

Ты,
бура,
бура,
бура,
бура!

Ляці, крышы, бязладдзем вей!
І па-над пошасцю панурай
Крычы – і толькі семя сей!

Няхай узыдуць зімы, вёсны –
Спадзе з маўклівасці замок.
І будзе так: паставяць кросны,
І мовы вытчацца уток. [1, с. 45].

Дарэчы, верш і па змесце, і па прасодыцы нагадвае некаторыя вершы ўсё таго ж А. Разанава. Гэта ў прынцыпе і не дзіўна, калі ўлічыць, што і той, і другі, аддавалі даніну модзе, якую ў той час увасаблялі такія расійскія аўтары, як А. Вазнясенскі і Я. Еўтушэнка. Зноў жа, абодва паэты да канца жыцця заставаліся вернымі ідэі пошуку, наватарства змястоўнага і фарма-творчага. З іншага боку, паэзія Стральцова ўся складаецца з такіх творчых перагукванняў з калегамі, сучаснымі і не вельмі... Эпіграфы, прысвячэнні іншым паэтам, запазычванні рытмічнага малюнка, алюзіі і непасрэдняыя цытаты з твораў суайчыннікаў і замежных класікаў – усё гэта робіць паэзію Стральцова як быццам бы вонкава знаёмай. Асабліва гэта адчуваецца ў апошнім прыжыццёвым зборніку паэта “Мой свеце ясны” (1986), дзе некаторыя вершы выглядаюць ледзь не вольным перакладам паэзіі С. Ясеніна ці М. Рубцова.

Найбольш адметным у плане выяўлення аўтарскага паэтычнага стылю стаў другі па ліку зборнік вершаў Стральцова, дзе аўтар ставіць мэтай занатаваць тыя амаль няўлоўныя дэталі жыцця, якія нараджаюць раптоўны эмацыйны ўсплёск, акрэсліць у слове мастацкае здзіўленне ад хуткаплыннага і недатыкальнага. Нездарма Стральцоў называе зборнік “Цень ад вясла” (1979). Ужо сама назва нясе вобраз, у які закладзена ідэя падвойнага адлюстравання мастацтва і пакланення няўлоўнай прыгажосці. Такія вершы немагчыма стварыць без уласных назіранняў, у працэсе інтэлектуальнага штурму. Тут усё асабістае, “падгледжанае” ў прыроды, і, разам з тым, перастворанае ў рэфлексію, у якую закладзеныя большыя сэнсы, чым проста пейзажная лірыка.

Так! Пад ценем вясла
утрапёнай вады вуркатанне,
пеннай бурбалкі ўсхліп, –
так! Пад ценем вясла –
цень на дне, цень, стракаты ад сонца,
ад кропак і косак маўчання,
трывання,
працяжнікаў, клічнікаў перасцярогі,
ад строгіх фігур дапушчэння,
здзяйснення,
здзіўлення,
ад вектараў сілы,
што ў наступ ідзе без адхлання,
перамагае і нішчыцца
паўзаю раўнавагі...
Так! Пад ценем вясла –
праз дзень неадчэпны вяслую.
Бераг далёка.
Не менее ў сэрцы адвагі [3, с. 6].

Паэзія Стральцова ідзе ў першую чаргу ад асабістага зрокавага вопыту, а не ад мыслярскага азарэння, як у Разанава. Філасафічнасць іх вершаў розная менавіта праз крыніцу, першаштуршок натхнення. Гэтае “падгледжанае” – як зыходная кропка верша – добра праглядаецца ў вершы “Жанчына ў акне”: *З акна жанчына птушкаю з гнязда // На двор глядзіць. Бы крылы, узняты плечы // На падваконні, рукі пад грудзьмі. // Птушыны нораў, воблік чалавечы // У насцярожным руху галавы, // У прыхаваным пад надброўем воку, // Ва ўсёй цікаўнай чуйнасці яе, – // Я гэта бачу, хоць гляджу здалёку* [2, с. 6]. У вершы звяртае на сябе ўвагу вобраз гнязда і яго мастацкія складнікі, якія выяўляюцца ў словах *птушка, крылы, верабейка*. Яны множацца не толькі ў паэзіі Стральцова, але і ў яго прозе (эсэ “Загадка Багда новіча”).

Зборнік “Яшчэ і заўтра” (1983), выдадзены ў серыі “Бібліятэка беларускай паэзіі”, канчаткова зацвердзіў за Стральцовым тытул Паэта. Зборнік, безумоўна, узорны для разумення яго паэтычнай творчасці. “Яшчэ і заўтра” складаецца з выбраных ранейшых вершаў, шмат з якіх ён плённа перапрацаваў у параўнанні з надрукаванымі ў першых кнігах варыянтамі. Тым не менш, лаўрэатам Дзяржаўнай прэміі БССР імя Янкі Купалы Стральцоў стаў за кнігу “Мой свеце ясны” (пасмяротна ў 1986 годзе). Відавочна, што ў гэтым – ва ўсіх сэнсах запозненым – прысуджэнні, ёсць не толькі момант прызнання яго творчых дасягненняў, але і спроба загладзіць тую віну, якую, відавочна, адчувалі калегі-літаратары за яго заўчасную смерць.

Трэба сказаць, што тэма смерці ўвесь час узнікала ў творах Стральцова, але найперш – у эсэ “Загадка Багдановіча” (1968). Роздум над лёсам вечна маладога класіка, як выглядае, стаў тым пусковым механізмам, які прымусіў прэзаіка ўсур’ёз узяцца за паззію, бо, па-сутнасці, у эсэ выказана творчае крэда не столькі паэта-папярэдніка, колькі самога Стральцова.

І ўсё ж галоўнай мэтай “Загадкі” было зняцце са свайго героя абразлівага вызначэння “дэкадэнт”. Стральцоў робіць гэта пакрокава, паслядоўна і вобразна, ад першых радкоў, калі малое Багдановіча маладым вераб’ём, якому блага. Апошнія напісаныя Багдановічам словы, пастаўленыя ў пачатак эсэ, не толькі адсылаюць да канкрэтыкі артэфакта, апошняй перадсмяротнай запіскі класіка, але і задаюць агульную сентыментальную, калі не жаласлівую, танальнасць твора, танальнасць, якая адназначна выклікае спачуванне, спагаду, якая выступае індальгенцыяй для любой правіны, нават такой дзіўнай з сучаснага пункту гледзішча, як дэкадэнтства.

У “Загадцы Багдановіча” пісьменнік супрацьстаўляе сонечнаму, разняволенаму, жарснаму Купалу чалавека месяцовага святла – Багдановіча, ураўнаважага, рацыянальнага, “пралічанага”. І гэтым ставіць яго ўпярэць з прызнаным паэтычным лідэрам, ствараючы класічную пару і ўздываючы на літаратурны Алімп. Менавіта Стральцоў – пра што сённяшнія даследчыкі часта забываюць – упершыню давёў, што ў беларускім нацыянальным пантэоне гэтыя імёны павінны стаяць побач, гэтак жа, як Сонца і Месяц, Шылер і Гётэ, Моцарт і Сальеры.

На апошніх старонках эсэ Стральцоў увядзе яшчэ адно імя – Якуб Колас. Пісьменнік выказвае арыгінальную па тым часе думку, што імёны класікаў, убудаваныя ў гісторыю айчынай літаратуры, успрымаліся б не так яскрава, “не вызначаліся б так сёння ў сваіх контурах і межах, каб побач з імі не было Багдановіча з яго здольнасцю адной рысаю пазначаць і назваць тое, што ў іншых разрасталася ў цыклы і паэмы” [4, с. 119]. На яго думку, гэта звязана з тым, што “Багдановіч, як ніхто, умеў «закрываць» адны тэмы і адкрываць другія” [4, с. 119]. Сёння меркаванне Стральцова пра тое, што “Багдановіч, побач з Купалам і Коласам, – тое трэцяе вымярэнне, без якога немагчыма перспектыва” [4, с. 119] – стала агульнапрынятым, але варта памятаць, што ўпершыню яно было выказана менавіта гэтым літаратарам, а не літаратуразнаўцамі.

Як ужо адзначалася вышэй, кожнае пакаленне абірае свайго Стральцова – хто паэта, хто эсэіста, хто прэзаіка. Стральцову-праэзаіку, як выглядае, пашанцавала на ўвагу крытыкаў і літаратуразнаўцаў, ці не найбольш. Яго талент злучаць эпічнасць мыслення з лірычным спосабам выказвання быў заўважаны сучаснікамі літаральна з ранніх яго прэзаічных твораў (першае апавяданне “Дома” было надрукавана ў 1957 г. у часопісе “Малодосць”). Ужо ў першым зборніку апавяданняў “Блакітны вецер” (1962) ён праявіў сябе аналітыкам, даследчыкам загадак чалавечай псіхікі. У зборніку “Сена на асфальце” (1966), які стаў культавым для многіх тагачасных чытачоў,

Стральцоў выводзіць вызначэнне, якое стане не толькі абазначэннем светаадчування людзей, якія змянілі вёску на горад, але і метафарычнай выявай самога пасляваеннага пакалення, пакалення “сена на асфальце”. Адгукнулася ў сэрцах сучаснікаў і аповесць “Адзін лапаць, адзін чунь” (1970), якая распавядала – тонка і пранізліва, як уся лірычная проза – пра сталенне падлетка, у вобразе якога даследчыкі бачылі самога аўтара. Няўпэўненасць і чаканні галоўнага героя адлюстроўвалі не толькі прыватныя, але і калектыўныя эмоцыі, звязаныя з заканчэннем хрушчоўскай адлігі і няпэўнасцю будучыні. Пазней з’явіцца кніга прозы “Падарожжа за горад” (апавяданні, аповесць, 1986), зборнік выбраных твораў “На ўспамін аб радасці” (1974), і нарэшце “Выбранае”, куды ўвайшлі проза, паэзія і эсэ (1987).

Пра прозу Стральцова яшчэ пры жыцці пісьменніка пісалі такія зоркі літаратуры, як Р. Барадулін, А. Кудравец, А. Адамовіч. Апошні, дарэчы, не ўхваляў пераход Стральцова да паэзіі. Гэта вытлумачваецца тым, што Адамовіч вызначыў у пісьменніку патэнцыял новага Максіма Гарэцкага. Асабліваць стральцоўскай прозы ён бачыў “у шырокім, вольным дыханні думкі, па-сапраўднаму мастацкай”. “Гуманізм, чалавечнасць, што ідзе ад самой душы народнай, ёю выпраменьваецца, – вось тая нацыянальная ідэя, на якой ён пагаджаецца найперш і канчаткова” [5, с. 5].

На наш погляд, гэтая думка праявіла і знаўцы літаратуры пра творчасць Стральцова, выказаная ў прадмове да “Выбранага” (1987), патрабуе сёння пераўсведамлення і даследчыкаў, і сучаснага чытача, схільнага сёння бачыць у творчасці аднаго з найяскравейшых літаратараў XX ст. толькі лірызм і цікавасць да ўрбаністычнай тэматыкі.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Стральцоў, М. Ядлоўцавы куст : вершы* / М. Стральцоў. – Мінск : Маст. літ., 1973. – 96 с.
2. *Стральцоў, М. Смаленне вепрука* / М. Стральцоў // *Выбранае*. – Мінск : Маст. літ., 1987. – 607 с.
3. *Стральцоў, М. Цень ад вясла* / М. Стральцоў. – Мінск : Маст. літ., 1979. – 80 с.
4. *Стральцоў, М. Загадка Багдановіча* / М. Стральцоў. – Мінск : Маст. літ., 1969. – 120 с.
5. *Адамовіч, А. Міхась Стральцоў – учора і заўтра* / А. Адамовіч // *Выбранае* / М. Стральцоў. – Мінск : Маст. літ., 1987. – 607 с.

Поступила в редакцию 21.03.2022